

TOLUNOĞULLARI

Ahmed b. Tolun'un Katâi semtinde yaptırıldığı cami Tolunoğulları'nın mimari alanda ulaştığı üstün seviyeyi göstermektedir. Cebelyeşkür adlı tepe üzerinde inşa edilen yapı günümüzde Mısır'da esas biçimini koruyan en eski camidir. Sâmerrâ Camii'nin minaresine benzeyen, alt tarafı dört köşe, üstü yuvarlak, dıştan rampalı helezonik minaresiyle meşhurdur (bk. İBN TOLUN CAMİİ). Ahmed b. Tolun camide görev yapmak üzere bir doktor görevlendirilmiş, cemaatten hastalananların tedavisinde kullanılacak ilaçların bulunduğu bir eczahane kurmuştur. Sultan sarayının yanında dârü'l-îmâre, kumandanların evleri, kışlalar ve asker tâlîmi için bir meydan yer alıyordu. Hükümdar ayrıca bütün hastaların ücretsiz tedavisi için bir hastahane (bîmâristan) inşa ettirmiştir. Humâreveyh insan kabartmalarıyla süslü, duvarları altın yapraklarla bezeli, Dârüzzeheb adını taşıyan bir saray yaptırmıştır. Avlusunda cıva dolu bir havuzun bulunduğu sarayın bahçesi hoş kokulu çiçekleri, nâdide ağaçları ve hayvanat bahçesiyle tanınıyordu. Bu dönemde hat sanatı da yüksek seviyeye ulaşmıştır. Abdullah b. Muhammed el-Belvi *Sîretü Ahmed b. Tolun* adıyla bir eser yazmış, eserinde Ahmed b. Tolun'un yanı sıra oğlu Abbas, gulâmlar, III. (IX.) yüzyılda Mısır ve civarında cereyan eden olaylar ve Abbâsî halifeliği hakkında bilgi vermiştir.

TOLUNOĞULLARI HÜKÜMDARLARI

Ahmed b. Tolun	254/868
Humâreveyh	270/884
Ceyş b. Humâreveyh	282/896
Hârûn b. Humâreveyh	283/896
Şeybân b. Ahmed b. Tolun	292/905

BİBLİYOGRAFYA :

Kindî, *el-Vülât ve'l-kuğât* (Guest), s. 149-250; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 247; Ya'kübî, *Tarih*, II, 508-509; Taberî, *Tarih* (Ebü'l-Fazl), IX, 456-666; Arîb b. Sa'd, *Şîlatü Tarihî't-Taberî* (Taberî, *Tarih* [Ebü'l-Fazl], XI içinde), tür.yer.; Belvî, *Sîretü Ahmed b. Tolun* (nşr. M. Kürd Ali), Dimaşk 1358, s. 33-351; Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Tarihî't-Taberî* (Taberî, *Tarih* [Ebü'l-Fazl], XI içinde), tür.yer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 133-537; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 430-432; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 297-646; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IX, 20-27; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 304-320; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 1-142; Süyûtî, *Hüsnü'l-muĥâđara*, I, 594-595; Zaky Mohamad Hassan, *Les Tulunides*, Paris 1923; Hasan Ahmed Mahmûd, *Ĥađâretü Mısr el-İslâmiyye: el-Asrû't-Ĥülünî*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî); *Tolunoğulları ve Paraları*, İstanbul 1972; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 55-57; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet*

ve Türkler, İstanbul 1980, tür.yer.; a.m.f., "Ahmed b. Tolun", *DİA*, II, 141-143; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî – Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Tarihü'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi Mısr ve's-Şâm*, Beyrut 1981, s. 46-60; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Fi't-Tarihî'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, İskenderiye 1987, s. 128-140; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, IV, 26-36, 155-158, 188, 219-223, 369-371; Reşîd Abdullah el-Cümeylî, *Dirâsât fi tarihî'l-ĥilâfeti'l-Abbâsiyye*, Bağdad 1987, s. 337-355; Ahmed Abdürrâzık Ahmed, *Tarihü Mısr ve âşaruha'l-İslâmiyye*, Kahire 1993, s. 87-157; Nadir Özkuyumcu, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidîler*, İzmir 1996, tür.yer.; a.m.f., "Tolunoğulları", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002; V, 15-38; Ebülfeyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti: 868-905* (haz. Fazıl Gazenferoğlu – Selçuk Akın), İstanbul 1997; Fethî Abdülmuhsin Muhammed, *eş-Şi'r fi Mısr fi zillî'd-devleteyn et-Ĥülünîyye ve'l-İhşidîyye*, Kahire 1421/2000; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, s. 75-91; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, İstanbul 2006, s. 176-211; a.m.f., "Halife Mu'tezid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Tolunoğulları İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Adapazan 2005, s. 171-199; Sâlih Yusuף Ma'tûk, "el-Ĥayâtü'l-İlmîyye fi'l-'ahdeyni't-Ĥülünî ve'l-İhşidî", *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabîyye*, sy. 1, Dübey 1990, s. 157-178; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA*, XII/1, s. 430-439; M. S. Gordon, "Ĥülünids", *EP* (İng.), X, 616-618.

NADİR ÖZKUYUMCU

TOMANBAY

Ebü'n-Nasr el-Melikü'l-Eşref Tomanbay
(ö. 923/1517)

Son Mısır Memlûk sultanı
(1516-1517).

879 (1474-75) yılında doğduğu kabul edilir. Kendisini amcası Kansu (Kansav) Gavri satın aldığı için nisbesinde "min Kansav el-Gavri" ifadesi geçer. Çerkez asıllı olan Tomanbay (Tumanbay) satın alınmasının ardından dönemin sultanı Kayıtbay'a sunuldu ve onun memlûkleri arasına girdi. Kayıtbay'ın 1496'da ölümüne kadar Kitâbiye memlûkleri arasında yer buldu. Daha sonra Kayıtbay'ın yerine geçen oğlu el-Melikü'n-Nâsir Nâsirüddin Muhammed kendisini âzat etti; önce câmedâr, ardından sultanın muhafız kıtasında haseki sıfatıyla görevlendirildi. Amcası Kansu Gavri'nin sultan olduğu 906 (1501) yılına kadar bu görevde kaldı ve onun sultanlığıyla birlikte "onlar" emirliğine yükseltildi. 910'da (1504) Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed ölüncü sultan yeğeni tablhâne emirliğine getirdi ve oğlunun yerine eşad şarabhâne görevini verdi. 913 (1507) yılına kadar bu görevde kalan Tomanbay aynı yıl ed-devâdâr el-kebîr olan Emîr Özdemir ve-

Tomanbay'ın XVII. yüzyıl başında yapılmış bir tasviri (R. Knolles, *The Generall Historie of the Turkes*, London 1603, s. 551)

fat ettiğinden onun yerine tayin edildi. Bunun yanı sıra kâşifü'l-küşşâf ve el-üstâdâriyyetü'l-âliye görevlerini de üstlendi. 922'de (1516) Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e karşı Suriye seferine çıkan Kansu Gavri onu nâibü'l-gaybe olarak bıraktı ve yokluğunda ülkeyi yönetmekle yükümlü kıldı. Tomanbay bu görevi esnasında güvenliğe çok önem verdi, disiplinli davranırdı, bundan dolayı halk ve asker tarafından çok sevildi. Bir süre sonra Kansu Gavri'nin Mercidâbık Savaşı'nda yenilip savaş alanında ölmesi üzerine kimin sultan olacağı konusu gündeme geldi. Bu sırada ülke çok olumsuz şartlar içinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı önemli bir savaş kaybedilmiş, Suriye toprakları elden çıkmıştı; Kansu Gavri'nin yanında bulunan halife ve pek çok emîr Osmanlı Devleti'ne esir düşmüştü. Mağlûp ordu ve emîrler bozgun yüzünden perişan bir halde yaklaşık iki ay sonra Mısır'a dönebildi. Memlûk Devleti bu süreçte sultansız kalmış ve hutbe halife adına okunmuştu.

Kahire'ye gelen emîrlerin ilk işi, sultanın yokluğunda ülkeyi güzel bir şekilde idare eden Tomanbay'a sultanlık teklif etmek oldu. Ancak Tomanbay bu sırada sultanlığın ne anlama geldiğini iyi bildiğinden bu öneriyi kabul etmek istemedi. Fakat devrin şeyhlerinden Ebüssuûd Efendi'nin araya girmesi ve Memlûk emîrlere isyan ve ihanet etmeyeceklerine dair yemin ettirmesiyle sultanlığa razı oldu. Halifenin o sırada Kahire'de bulunan yaşlı babası vasiyasıyla 13 Ramazan 922'de (10 Ekim 1516) Cuma günü gerekli törenler yapılarak saltanat kendisine bırakıldı. Tomanbay bu şartlarda sultanlık görevini kabul etmek-

le büyük bir cesaret göstermişti. Öte yandan Osmanlı ordusu fazla bir güçle karşılaşmadan Dimışk'a kadar ilerledi. Yavuz Sultan Selim önce Tomanbay'a bir mektup yollayarak onu kendisine itaat etmeye çağırdı. Suriye'den gelen bilgiler Kahire'de büyük bir paniğe yol açmıştı. Tomanbay durumu yatıştırmak için büyük gayret gösterdi. Yavuz'un gönderdiği mektubun üzerinden bir ay geçmişti; bu defa on beş kişilik bir Osmanlı elçilik heyeti 10 Aralık 1516'da Kahire'ye geldi. Heyetin getirdiği ikinci mektupta Tomanbay'a barış teklif ediliyor ve şartları kabulü halinde Gazze'den Mısır'a kadar uzanan yerlerde Osmanlı sultanının nâibi olabileceği, aksi takdirde Osmanlı ordusunun Mısır'a yürüyeceği bildiriliyordu. Tomanbay teklifi kabul etmeyi düşünüyordu; ancak Suriye'de yenilen emirlerin intikam hırsı ve Osmanlı hükümdarının mektuplarındaki ağır ifadeler onu bundan alıkoymuş ve Osmanlı elçilerinin öldürülmesini emretti. Bu esnada, daha önce Tomanbay'ın Gazze'ye yardım için gönderdiği Canbirdi Gazâlî kumandasındaki Memlük ordusu, Vezîriâzam Sinan Paşa'nın emrindeki Osmanlı ordusuna yenildiğinden Canbirdi yanında az sayıdaki askerle birlikte Kahire'ye döndü. Artık Osmanlılar'ın Mısır'a hücum edeceği açıktı. Tomanbay büyük bir gayret göstererek bozgunlardan artakalan Memlük ordusunu derleyip toparlamaya çalıştı. Başlangıçta Osmanlı ordusunu çölün bittiği yer olan Sâlihiye mevkiinde karşılamak düşüncesindeydi. Çünkü Osmanlılar çölü geçerken çok yorgun düşeceklerdi ve bu da iyi bir fırsat demekti. Fakat Memlük emirleri onunla aynı fikirde değildi. Sonunda savaşın Kahire dışındaki Ridâniye'de yapılması kararlaştırıldı. Bunun üzerine bölgede derin siperler kazıldı ve İskenderiye ile Kahire Kalesi'ndeki bazı topraklar getirilip buralara yerleştirildi.

Tomanbay bu hazırlıkları yaparken Osmanlı ordusu Dimışk'tan hareket etti. Bir süre sonra Gazze'de bütün ordu bir araya geldi ve çölü geçmek üzere yola çıktı. 22 Ocak 1517'de Ridâniye'ye ulaştı ve Memlük ordusunun karşısında mevzi tuttu. Yavuz Sultan Selim ordusunu ikiye bölerek bir grubun Memlükler'in beklediği yönden, diğer grubu Mukattam dağının çevresinden dolaştırıp yandan hücum etmesini sağladı. Osmanlılar'ın elindeki hafif toprak ve piyadelerin kullandığı tüfekler savaşın kaderini belirledi. Bir ara Tomanbay yanındaki birliklerle cesurca bir hücum kalkıp Osmanlı ordusunun merkezine yüklendi. Ancak başarısız olunca Hadım Si-

nan Paşa'nın kumanda ettiği sağ kanat üzerine yürüdü, bu harekât sırasında Sinan Paşa öldürüldü. Bununla beraber Memlük ordusu tam anlamıyla dağılmıştı. Tomanbay dağılan birlikleri toplamak için Saîd tarafına doğru geri çekildi. Savaşın bir gün sonra Osmanlı ordusu Kahire'ye girdi. Fakat 28 Ocak gecesi Tomanbay etrafına topladığı 10.000 (veya 7000) kadar askerle âniden şehre geri döndü. Yapılan sokak savaşları neticesinde Kahire'nin büyük bir kısmını ele geçirdiyse de bu başarısı uzun sürmedi ve şehirde sadece üç gün tutunabildi; Osmanlılar'ın ağır baskısı karşısında şehri terketmek zorunda kaldı. Nil'i gemiyle geçip Saîd taraflarına gitti. Fakat Tomanbay'ın mücadeleden vazgeçmeye niyeti yoktu. Bu sebeple yine asker toplamak amacıyla hazırlıklara girişti; bir taraftan da Yavuz Sultan Selim'e elçi yollayıp barış teklifinde bulundu. Osmanlı sultanı bir antlaşma metni hazırlayıp Tomanbay'a gönderdi, ancak elçiler yolda öldürüldü. Muhtemelen Tomanbay bu manevralarla etrafına daha fazla kuvvet toplanması için zaman kazanmak istiyordu. Yapılan üçüncü savaşı da Osmanlılar kazandı. Tomanbay kendisi için güvenli olduğunu düşündüğü Terrûce bölgesine kaçtı. Burada ihanete uğrayarak yakalandı ve zincirlerle bağlandıktan sonra kendisini almaya gelen Osmanlı birliklerine teslim edildi (30 Mart 1517). Yavuz Sultan Selim'in huzuruna getirildiğinde bir hükümdar gibi karşılandı. Cesaretinden dolayı Tomanbay'ın bağışlanacağı düşünüldürken artık halkın ondan ümidini kesmesi ve yeni bir isyan ihtimalinin ortadan kaldırılması gibi gerekçelerle, özellikle de Canbirdi ve Hayır Bey'in tavsiyeleriyle yakalandıktan on dört gün sonra 21 Rebîülevvel 923 (13 Nisan 1517) tarihinde Kahire kapılarında Bâbüzüveyle'de asıldı. Cesedi üç gün asıldıktan sonra törenle amcası Kansu Gavri'nin kendisi için yaptırdığı medreseye defnedildi. Kaynaklarda Tomanbay'ın son derece cesur, mücadeleye azmi kuvvetli, hayır sahibi, edepli, dindar olduğu ve bazı haksız vergileri kaldırdığı belirtilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühür*, V, 102-177; Şükri-i Bitlîsî, *Selîmnâme* (nşr. Mustafa Argunşah), Kayseri 1997, s. 263-286; Hadîdî, *Tevârih-i Âli-Osmân* (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 410-416; İbn Zübül, *Âhîretü'l-Memâlik* (nşr. Abdül-mün'im Âmir), Kahire 1962, s. 22-145; Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Selîmnâme* (nşr. Ahmet Uğur – Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 196-202; S. Lane-Poole, *History of Egypt in the Middle Ages*, London 1924, VI, 352-355; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 287-291; İbrâhim Ali Tarhan, *Mısır fi 'aş-*

ri devleti'l-Memâlik-i Çerâkise, Kahire 1960, s. 180-199; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 135-141, 152-190; N. İvanof, *el-Fethü'l-Osmâni li'l-akâtiri'l-Arabiyye* (trc. Yûsuf Atâullah), Beyrut 1988, s. 67-70; Kâzım Yaşar Kopruman, "Memlükler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, VI, 528-540; Ahmed Abdurrahîm Mustafa, "el-'Arab fi zillî'r-râbitati'l-Osmâniyye", *el-'Alâkâtü'l-Arabiyye-tü't-Türkiyye*, [baskı yeri yok] 1991, I, 120-121; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-'Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şâm*, Kahire 1994, s. 199-206, 272; Enver Zakleme, *el-Memâlik fi Mısır*, Kahire 1995, s. 89-92; D. Ayalon, "The End of the Mamlûk Sultana-te", *St.I*, LXV (1987), s. 125-148; Feridun Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatih: Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 251-298; a.m.f., "Ridâniye Savaşı", *DİA*, XXXV, 87-88; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Tumanbay", *İA*, XII/2, s. 54-57; P. M. Holt, "Tuman Bâi", *EI²* (İng.), X, 621-622.

CÜNEYT KANAT

TOMAR-I TURUK-I ALİYYE

(طومار طرق عليہ)

Sâdık Vicedânî'nin

(ö. 1939)

tarikatlara ve silsileleriyle ilgili eseri.

Kitapta Kâdiriyye ve Halvetiyye tarikatları şubeleri ve silsileleriyle ele alınmış, ayrıca bazı tasavvuf kavramlarının açıklamasına yer verilmiştir. Müellif önsözde (ifade), büyük tarikatların silsilenâmelerini içeren bir külliyyat meydana getirmek amacıyla çalışmalara başladığını belirttiğinden sonra eserini istihlâlar ve silsileler şeklinde iki kısım halinde planladığını, birinci kısma *Kâmûs-ı Turuk-ı Aliyye*, ikinci kısma *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* adını verdiğini kaydeder. Ancak müellifin bu planını tam olarak gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır. Nitekim *Kâmûs-ı Turuk-ı Aliyye* serisi halinde yayımlanmış herhangi bir eser bulunmamaktadır. Sâdık Vicedânî'nin bu kısma ait olduğunu belirttiği (*Tomar-Melâmîlik*, s. 13) sûfî ve tasavvuf kavramlarına dair eseri, *Sûfî ve Tasavvuf Kelimelelerinin Asıl ve Menş'e'leri Hakkında Tedkîkât ve Muhâkemât* adıyla (İstanbul 1340-1342) *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* serisinin dördüncü kitabı olarak neşredilmiştir. Bu serinin ilk üç kitabı *Melâmîlik* (İstanbul 1338-1340), *Kâdiriyye Silsilenâmeleri* (İstanbul 1338-1340) ve *Halvetiyye Silsilenâmeleri* (İstanbul 1338-1341) başlıklarını taşır.

Tomar-ı Turuk-ı Aliyye serisine *Melâmîlik* kitabıyla başlamasının özel bir sebebi bulunmadığını, Melâmîlik'le ilgili notlar diğerlerinden daha önce hazırlandığı için seriye bununla başladığını söyleyen